
ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Олександр Алфьоров

ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ ЗА НОВИМИ ДАНИМИ РУСЬКОЇ СФРАГІСТИКИ XII ст.¹

Стаття присвячена печаткам боярина Дмитра з Володимира та чернігівського єпископа Антонія в світлі дослідження середньовічної української топоніміки. Місто Володимир (Волинський) та Чернігів, до цього часу не фіксувались у сфрагістиці.

Українська сфрагістика доби Київської Русі — неоціненне джерело для дослідження вітчизняної історії та спеціальних історичних дисциплін. Печатки, які окрім інформативності у подачі зображень, агіографічних сюжетів, написів, подають й низку топонімів. Написи географічних назв, за даними давньоруської сфрагістики, окремим об'єктом досліджень не ставали.

До нашого часу, сфрагістичний матеріал зазначеного періоду подавав наступні географічні назви трьох категорій:

1. Держави — Русь.
2. Князівства — Тмутаракань.
3. Міст (центрів єпископій) — Новгород, Полоцьк, Смоленськ, Галич і Ростов.

Назва «Русь» фігурує в титулатурі князів і подавалась грецькою та руською мовами. Наприклад: «**Р СІАС**», «**РОСІАС**», «**РОУСЬ**». Сфрагістика зафіксувала назву лише одного князівства — Тмутараканського. Печатки Олега-Михайла Святославича-Миколайовича інколи подають її і в претензійному стилі, додаючи до титулатури назву Хазарія і Зіхія. Необхідно зазначити, що печатки Олега-Михайла і до цього часу залишаються в площині дискусії між візантологами та русистами. Не заглиблюючись в її суть відзначимо, що скепсис з приводу того, що печатки із написом «архонт Матрахі, Зіхії та всієї Хазарії» належать саме

Олегу в багатьох позиціях виправданій. Проте, поставити остаточну крапку, так і не вдалось жодній зі сторін². Лише накопичення матеріалу і його публікація, очевидно наблизить до розв'язання цієї довготривалої полеміки. Торкаючись назви Тмутаракані/Матрахі, слід внести правку помилки, яка закралась в третій том «Актовых печатей Древней Руси X–XV вв.». За номером 666 подана печатка, яка укладачами була обережно віднесена до раніше невідомого Тмутараканського єпископа Григорія. Атрибуція булли виходила з реконструкції ушкодженого тексту на зворотній стороні, як: «КСРО/ ГРИГОР/ МАТРА»³. Мені відомий екземпляр сфрагісу цього штемпеля кращого стану, напис на якому дає безсумнівне прочитання останнього слова, як «NOTAP», що свідчить про його приналежність чиновнику⁴.

Назви міст стають відомими з печаток єпископів: Новгородського, Галицького, Полоцького, Смоленського і Ростовського.

В колекції О. Шереметьєва зберігаються молівдовули, які розширюють ореол наших знань з давньоруської топоніміки. Введення до наукового обігу цих сфрагісів безперечно потребує їх детального дослідження, але в цій публікації зупинюсь лише на географічному аспекті.

Опис печаток⁵:

1. Прямокутна за формою свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка пластинчата (фото 1.).

Фото 1. Печатка боярина Дмитра

Лицьова сторона: Ростове зображення св. Димитрія, в правій руці спис, ліва оперта на щит; навколо голови лінійний(?) німб. Праворуч залишки стовпчастого напису:

**Д
ІМ**

[Δημήτριος — Димитрій]

Зворотна сторона: Напис в три рядки, де літери «НМН» першого рядка в лігатурі:

**ДНМНТР
БОЛЪРСН
.OVC...**

[Димитр(н) болърс(ъ)... — Димитрій боярин...]

Згорі залишки крапкового обідка.

Розміри: Загальний 18x15,5 мм; Товщина 3 мм; Вага 6,3 г.

Місце знахідки — біля с. Губин, Старокостянтинівський р-н, Хмельницька обл.

Місце зберігання — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-301.

2. Прямокутна за формою свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка пластинчата (фото 2.).

Фото 2. Печатка боярина Дмитра

Лицьова сторона: Ростове зображення св. Димитрія, в правій руці спис, ліва оперта на щит краплеподібної форми, який по канту обрамлений крапковим обідком, а в центрі має зображення лапчастого хреста. Обабіч залишки стовпчастого напису:

О ІМН

А ТРІ

ГІ

ОС

[Ἅγιος Δημήτριος — святий Димитрій]

Зворотна сторона: Напис в чотири рядки, де літери «НМН» першого рядка та «МН» останнього в лігатурі, а літера «А» ретроградна:

ДНМН

БОЛЪРСЕНЪ

.ΟΥСКНΡΑ

.ДНМНРЪ

[Днмн(трн) болърсѣНъ (р)оускн Ва(ло)димиръ — Димитрій боярин руський з Володимира]

З правого боку залишки крапкового обідка.

Розміри: Загальний 17x20 мм; Товщина 3 мм; Вага 5 г.

Місце знахідки — с. Яроповичі, Андрушівський р-н, Житомирська обл.

Місце зберігання — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-288.

3. Кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально з незначним зміщенням по діагоналі. Заготовка одинарна, лита (фото 3.).

Фото 3. Печатка чернігівського єпископа Антонія

Лицьова сторона: Зображення Спаса на престолі; навколо голови хрещатий німб; престол без спинки; ліва рука тримає біля грудей Євангеліє, права зігнута в лікті і припіднята до гори в жесті благословення; обабіч від голови під титлою літери:

В контексті заявленої теми, ми не будемо детально зупинятися на кожному молівдовулі, хоча за своїм значенням в науці вони безперечно потребують ретельнішого дослідження. Пунктирно окреслимо основні сфрагістичні моменти, на які слід звернути увагу при подальшому опрацюванні печаток:

Печатка боярина Дмитра:

1. До цього часу були відомі чотири персони з княжої адміністрації, які мали свої печатки: Ратибор, Андрій, Євстафій та Мефодій(?)⁸. Ця печатка розширює наші знання про урядницьку сфрагістику⁹;
2. Вперше на печатці вжито термін «боярин»;
3. На шиті святого Димитрія не характерне для руської сфрагістики зображення лапчастого хреста, що може трактуватись і як певна протогеральдична складова¹⁰;
4. Заготовка в обох випадках є пластинчатою;
5. Описаний під першим номером молівдовул має місце знахідки район с. Губин, яке належить до ареалу Болохівської землі і є важливою пам'яткою для її дослідження.

Печатка єпископа Антонія:

1. Не дивлячись на значимість чернігівської кафедри і навіть існування титулярного митрополита на ній в сер. XI ст., це перша достеменно відома печатка чернігівського єпископа. Хоча зазначимо, що ми схилиємось до того, що існував молівдовул єпископа Феоктиста, проте, на превеликий жаль він не має пояснювального тексту, щоб прийняти це твердження остаточно¹¹. Окрім того псевдопечатка іншого чернігівського єпископа Івана¹², віднайшла свою вдалу переатрибуцію¹³.
2. До цього часу, печаткою Антонія Грека вважалися два молівдовули з Смоленська та Білоозера¹⁴. Проте, знахідка нашого екземпляра спростовує це твердження. До всього складність пояснення знахідок печаток Антонія настільки віддалених від кафедри усувається.
3. Повні аналоги іконографії Спаса на троні на пам'ятниках візантійської сфрагістики того часу нам невідомі. Більш-менш наближеними є зображення на монетах Мануїла I Комнина, проте і вони мають іншу деталіровку, яка не дозволяє говорити про повну тотожність образів¹⁵. Очевидно майстер, що виготовляв штемпель зобразив на ньому копію ікони Спаса з чернігівського собору. А те, що різчик був місцевий свідчить помилка в легенді печатки (див. у прим. до печатки).

4. Зображення Спаса на лицьовій стороні молівдовула символізує чернігівську єпископію. У 30-х рр. XI ст. князь Мстислав-Костянтин Володимирович-Васильович заклав в Чернігові на честь Спаса кафедральний собор.

Описані молівдовули подають дві нові географічні назви, які до цього були відсутні серед відомих печаток Русі XII ст. — міста Володимир (Волинський) та Чернігів.

Напис на печатці Дмитра виконано кирилицею, окрім першої літери «В» у назві міста, де вона подана за грецькою традицією через «R». За відсутності всіх літер повна прочитка топонима ускладнена. Перша літера четвертого рядка, яка була третьою в назві міста, не вмістилась на заготовці. Від неї залишилась лише нижня петля, притаманна таким графемам, як: **Б, В, О, Ъ, Ь**. З перелічених літер «Б» та «В» наврядчи мали там місце — специфічне написання «Б» вживане вище, а для «В» нема верхньої петлі, яка мала б бути видною. Не будучи філологом, залишу повну реконструкцію назви для подальших досліджень, або ж знахідки кращого екземпляра. Можу запропонувати лише версію, що назва, судячи з частовживаного в ПВЛ топоніму «ВОЛОДНМНР», могла бути написана в такий спосіб: «РАЛОДИМИРЪ». Проте, ця прочитка можлива лише за умови, що в останньому рядку печатки не вистачає двох, а не одної графеми.

На печатці єпископа Антонія напис виконано грецькою мовою. Руська назва міста подана в грецькій транскрипції. Топонім подано без скорочень, що як слушно помітив А. Купраніс, аналізуючи інші владичі були: «продиктовано важністю безошибочной идентификации владычных печатей»¹⁶.

Отже, залучаючи давньоруський сфрагістичний матеріал до вивчення історичної географії, ми розширюємо наші знання про топоніміку середньовічної України. Очевидно, що перша спроба має свої методологічні хиби, але сподіваємось на їх вирішення у подальших студіях на стиці двох спеціальних історичних дисциплін.

---

¹ Виносимо подяку Олексію Шереметьєву за надану можливість опрацювання фондів Сфрагістичної колекції.

² Див. наприкл.: *Янин В.Л.* Актовые печати Древней Руси. — Т. I. — Печати X — начала XIII в. — М., 1970. — С. 26–28; *Сотникова М.П.* Новые сфрагистические материалы XI–XV вв. // *Нумизматика в Эрмитаже. Сборник научных*

трудоу. — Л., 1987. — С. 158–159; Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси. — Т. III. — Печати зарегистрированные в 1970–1996 гг. — М., 1998. — С. 22; Смычков К.Д. О нескольких случайных находках моливдовулов IX–XII вв. в Матархе (по материалам частных собраний) // Одиннадцатая всероссийская нумизматическая конференция. — СПб., 2003. — С. 59; Шандаровская В.С. К толкованию легендыодной свинцовой печати // Хранитель Эрмитажа. К 100-летию со дня рождения И.Г. Спасского (1904–1990). — СПб., 2004. — С. 250–255; Жуков И. Вислые печати князя Олега (Михаила) Святославича // Нумизматика і фалеристика. — № 2 (квітень–червень) 2011. — С. 22–23.

³ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси. — Т. III. — Печати зарегистрированные в 1970–1996 гг. — М., 1998. — С. 120.

⁴ Сфрагістична колекція О. Шереметьєва № VP-1196.

⁵ За підготовку матеріалу виносимо подяку працівникам Сфрагістичного центру Інституту спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих.

⁶ На печатці помилково «σκέλεις», замість «σκέλοϊς», в розшифровці подано правильне написання.

⁷ Янин В.Л. Печать новгородского епископа Ивана Попьяна (1110–1130 гг.) // Вспомогательные исторические дисциплины. — Т. IX. — Л., 1978. — С. 47–56.

⁸ Лихачев Н.П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — Вып. 2. «Труды Музея палеографии». — Т. 2. — Л., 2930. — С. 19–20; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. — Т. I. — Печати X — начала XIII в. — М., 1970. — С. 64–67; Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси. — Т. III. — Печати зарегистрированные в 1970–1996 гг. — М., 1998. — С. 25–26; Жуков И. Вислые печати боярина Ратибора // Нумизматика і сфрагістика. — № 3 (квітень–червень) 2011. — С. 5–6.

⁹ Я абсолютно не погоджуюсь з існуванням інституту ранньої новгородської посадницької печатки, який ввів В. Янін. Новгородська адміністративна сфрагістика знає лише печатку Євстафія і пізні моливдовули починаючи з XIII ст. Печатки, що отримали номери від 123 до 132 номеру належать князям Рюрикового дому.

¹⁰ Про зображення на щитах руських печаток див. Артюхін О. Формування типології князівської булли на прикладі печаток Ярослава Мудрого та його нащадків другої половини XI ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих) // Сфрагістичний збірник. — Вып. 1. — К., 2011. — С. 367–374.

¹¹ Марков Д. Б., Молчанов А.А. Печатка чернігівського єпископа Феоктіста (1113–1123 рр.) // Друга чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Грудень 1988 р.: Тези доповідей. — Вып. 2. — Чернігів–Ніжин, 1988. — С. 39–40.

¹² Коваленко В. П., Молчанов А.А. Печати черниговских епископов XI–XII вв. // 1000 років Чернігівській єпархії: Тези доповідей церковно-історичної конференції: Чернігів, 22–24 вересня 1992 р. — Чернігів, 1992. — С. 55–58.

¹³ *Купранис А.А.* Древнерусская вислая свинцовая печать из Белоозера // Восточноевропейский археологический журнал. — № 2 (3) — март–апрель, 2000.

¹⁴ *Янин В.Л., Гайдуков П.Г.* Актовые печати Древней Руси. — Т. III. — Печати зарегистрированные в 1970–1996 гг. — М., 1998. — С. 58, № 311а.

¹⁵ Див. наприклад аукціонники: Triton. — Вип. IV. — 5 December 2000. — лот 872; Triton. — Вип. V. — 16 January 2002. — лот 2312.

¹⁶ *Купранис А.А.* Датированные печати иерархов русской церкви (домонгольский период) // Восточноевропейский археологический журнал. — № 1 (1) — ноябрь–декабрь, 1999.